

LANDSHAFT HAQIDA ASOSIY TUSHUNCHALAR.

Talabboyeva Mohinabonu

Navoiy davlat pedagogika instituti 3-kurs talabasi

Annatatsiya: *Ushbu maqolada landshaftshunoslik haqida umumiy tushunchalar hamda uning komponentlari haqida aytib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *landshaft, fatsiya, urochishe, morfologiyasi.*

Muayyan bir landshaftni tadqiq qilishida, uni dala sharoitida aniqlab, xaritaga tushirishda uning morfologik tuzilishini o'rganish, bilish katta ahamiyatga egadir. Landshaftshunoslik fanining eng muhim nazariy qismlaridan biri ham landshaftlarning morfologik tuzilishi haqidagi ta'limotdir. Bu ta'limotning yuzaga kelishi landshaftshunoslik fani taraqqiyotidagi eng muhim voqealardan biridir. Landshaftlarning morfologiyasi landshaftlarning ichkihududiy bo'linishini o'rganadi. Uning asosiy vazifalaridan biri landshaftlarning morfologik qismlarini aniqlash, ularning har birini ta'riflab, katta-kichiklik mavqeini va taksonomik ko'lamini aniqlash va tasniflashdan iboratdir. Landshaftlar morfologik qismlarining o'zaro nisbati va ular orasidagi modda va energiya almashinishini o'rganish ham landshaftlar morfologiyasining vazifasiga kiradi. Landshaftlarning morfologik tuzilishi haqidagi ta'limotni ilmiy asoslab bergan olim N.A.Solnsev (1949) hisoblanadi. N.A.Solnsev va uning izdoshlarining ko'p yillik ilmiyizlanishlari natijasida asosan tekislik landshaftlarining tarkibiga kiruvchi barcha tabiiy komplekslar aniqlanib, ularni xaritaga tushirish usullari ishlab chiqildi. Landshaftlarning birlamchi va eng kichik morfologik qismini geografik adabiyotda turlicha nom bilan atalganligini ko'rish mumkin. Masalan, epimorfa (R.I.Abolin, 1914), elementar landshaft (B.B.Polinov, 1915), mikrolandshaft (I.V.Larin, 1926), epifatsiya (L.G.Ramenskiy, 1938), biogeosenoz (V.N.Sukachev, 1948) va fatsiya (L.S.Berg, 1945; N.A.Solnsev, 1949). Bu atamalardan landshaftshunoslar tomonidan e'tirof etilib, foydalanib kelinayotgani fatsiyadir. "Fatsiya" atamasi landshaftshunoslikka L.G.Ramenskiy (1935) va L.S.Berg (1945) tomonidan kiritilib, lotincha facies, ya'ni tashqi qiyofa ma'nosini anglatadi. Nemis olimlari (Neef, 1963; Haaze, 1971) ko'proq "top" atamasidan foydalanadilar. Bu atama topos, ya'ni joy degan ma'noni anglatib, fatsiyaatamasini to'ldiradi. Fatsiya dala sharoitida aniqlab, xaritaga tushirib olish unchalik qiyin bo'lmagan, nisbatan oddiy tuzilgan eng kichik geotizimdir. Shuning uchun fatsiyani ba'zan "geografik molekula"ga, landshaftlar "atomlari"ga, yoki "tirik organizmdagi hujayra"ga o'xshatishadi. Fatsiyalar boshqa tabiiy hududiy komplekslarga bo'linmaydi. Bo'lingan taqdirda ham ular tabiiy hududiy kompleksning elementlarigagina bo'linishi mumkin. Har bir fatsiya hududida ustki tog' jinslarning litologik tarkibibbir xil, relyef xarakteri va namlanishi bir xil bo'lib, mikroiklimda va tuproqlarida tafovut bo'lmasligi hamda bitta biosenoz

bilan tavsiflanishi kerak. Ya'ni landshaftning morfologik birligi sifatida ajratiladigan fatsiyaning eng asosiy xususiyati shundaki, uni hosil qiluvchi komponentlariga xos bo'lgan belgilari (ular albatta o'zaro aloqador va bog'liq ekanligini nazarda tutgan holda) bir xilligi bilan tavsiflanadi. Fatsiyalarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, u o'zidan katta bo'lgan boshqa geotizimlarga nisbatan tashqi kuchlar ta'siriga beriluvchan va tez o'zgaruvchan bo'ladi. Buning sababi shundaki, fatsiya doirasida uning komponentlari orasidagi aloqadorlik va bog'liqlik boshqa geotizimlardagidan ko'ra mo'rtroq, tez shikastlanuvchan, tashqi omillar ta'siriga chidamsizroq ekanligidadir. Shuning uchun ham insonning xo'jalikdagi faoliyatini geotizimlarga ta'siri va uning o'ziga xos oqibatlari dastavval fatsiyalar miqyosida ro'y beradi. Fatsiyalar odatda yirik miqyosdagi landshaft xaritalaridagina aks ettirilishi mumkin. Ammo, landshaftlarning morfologik tuzilishini qaysi miqyosda o'rganilishidan qat'iy nazar, baribir fatsiyalarni tadqiq qilishga alohida e'tibor berilishi kerak. Chunki har qanday landshaftning paydo bo'lishi, yashashi va rivojlanishida fatsiyalarning va ularda ro'y beradigan modda va energiya almashinishini bilishning ahamiyati kattadir. Fatsiyalar tabiatda son jihatidan juda ko'p bo'lganligi uchuularning har birini alohida-alohida hamda mukammal tadqiq qilishining iloji bo'lmay qoladi. Natijada ularni tasnif qilish zaruriyati tug'iladi. Fatsiyalar tasnifi bilan shug'ullanganlardan biri B.B. Polinovdir

(1956). U kimyoviy unsurlarning migratsiyasi shart-sharoitlarini tahliliga asoslagan holda fatsiyalarning uchta asosiy turini ajratadi. Bular: elyuvial, superakval, subakval fatsiyalardir. Landshaftlarning morfologik qismlari ichida eng asosiyalaridan yana biri urochishedir. Urochishe bir mezorelyefga joylashgan tabiiy hududiy kompleks bo'lib, genetik va dinamik jihatdan uzviy bog'liq

bo'lgan fatsiyalar tizimidan iboratdir. Landshaftlarning alohida urochishelarga bo'linishida uning litogen asosi - relyef hamda tog' jinslarining litologik tuzilishi asosiy ahamiyatga egadir.

Urochishelar landshaftda egallagan maydoni va tarqalishiga qarab asosiy (yoki hukmron) hamda ikkinchi darajali urochishelarga bo'linadi. Asosiy urochishelar landshaftlarning morfologik strukturasi belgilab berishi bilan birga keng ko'lamda tarqalganligi bilan, ikkinchi darajali urochishelar esa tarqalish ko'lami kamligi bilan tavsiflanadi. Urochishelar o'zining ichki tuzilishiga qarab oddiy va murakkab bo'lishi mumkin. Oddiy urochishelarda mezorelyefning har bir qismi faqat bitta fatsiya bilan band bo'ladi. Murakkab urochishelar tarkibida esa mezorelyefning bir qismida fatsiyalar tizimi yoki urochishecha (podurochishe) joylashgan bo'ladi. Urochishecha oraliq birlik bo'lib, asosan mezorelyefning bir qismida joylashgan fatsiyalar to'yimli moddalar, namlik va issiqlik taqsimlanishidagi jarayonlarning umumiyliigi bilan bir-biriga bog'liqdir. Masalan, urochishechalar bir urochishening ichida turlicha ekspozitsiyaga ega bo'lgan hollarda ajratilishi mumkin. Landshaftlar boshqa har qanday geotizimlar singari komponentlardan, ya'ni tarkibiy qismlardan

tuzilgandir. Shu bilan birga ular kichikroq bo'lgan geotizimlar, ya'ni morfologik qismlar majmuidan iboratdir.

Landshaftlar ochiq geotizim bo'lganligi uchun ular ma'lum muhitda shakllanadi, mavjud bo'ladi, yonatrofdagi qo'shni landshaftlar bilan ham o'zaro ta'sir va aloqada bo'ladi, ya'ni har bir landshaft o'zidan katta bo'lgan geotizimning bir qismidir. Landshaftning ichki tuzilishi deganda biz faqat uning komponentlari va morfologik qismlarining joylashish tartibinigina emas, balki ular orasida muttasil ro'y berib turadigan o'zaro ta'sir va aloqadorlikni ham tushunamiz. Har bir landshaftdagi o'zaro ta'sir va aloqadorliklarni o'rganish orqali landshaftga xos bo'lgan asosiy xususiyatlarni ham bilish mumkin bo'ladi. Landshaftda ro'y beradigan o'zaro ta'sir va aloqadorliklarning ikki xili mavjuddir. Ulardan birinchisi vertikal yo'nalishdagi o'zaro ta'sir va aloqadorliklar bo'lib, asosan landshaftning komponentlari orasida modda va energiya almashinishi oqibatida yuzaga keladi.